

*протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua*

Архімандрит Кирило Говорун про історію взаємодії та розмежування між ідеологією і теологією

За історичними мірками ідеології є не таким вже й давнім витвором секулярного людського розуму просвітницької доби. Але навіть попри їхнє очевидне антицерковне походження, жодним ідеологічним конструкціям так ніколи й не вдалося повністю відірватися від богослов'я – хай не зовсім, але суттєво відмінної сфери духовно-інтелектуальних шукань людини. Подібно до злагодженої та систематизованої церковної догматики, що складається з окремих догматів, будь-яка ідеологія теж є чітко структурованою і сформульованою системою положень (ідеологем), які є будівельними блоками ідеології. Тому не дивно, що й донині як класичні модерні ідеології (лібералізм, націоналізм, марксизм), так і сучасні їхні ітерації або комбіновані форми не полишають байдужими до себе не тільки політичних філософів, а й чутливих до сучасності християнських теологів. Нещодавно в одному з оглядів ми торкалися гострої й болючої теми [православного націоналізму](#), але в цій рецензії йтиметься про значно ширшу проблематику.

Вже протягом багатьох років свою науково-дослідницьку увагу архімандрит Кирило Говорун¹ спрямовує на якнайглибше дослідження історії співвідношення та сучасної взаємодії між християнським богослов'ям та феноменом ідеологій. У 2016 році в «Києво-Могилянському гуманітарному журналі» була опублікована стаття о. Кирила «Ідеологія та релігія»². В цій розвідці український науковець зі світовим ім'ям та авторитетом у лаконічний спосіб виклав усю сукупність тієї інформації, яка має бути

¹ Архімандрит Кирило Говорун (1974 р. н.) – уродженець м. Золотоноша (Черкаська обл.), доктор філософських наук за спеціальністю «Богослов'я», професор Університету Лойола-Мерімаунт в Лос-Анджелесі (Каліфорнія, США), професор Стокгольмської школи теології. Автор багатьох наукових праць і декількох монографій, виданих англійською та українською мовами. Викладав у Єльському і Колумбійському університетах (США), в Університеті Альберти (Канада).

² Cyril Hovorun, “Ideology and Religion,” *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* no. 3 (2016): 23–35.
<https://doi.org/10.18523/kmhj73933.2016-3.23-35>

реципіювана і засвоєна в якості фонових знань кожним, хто всерйоз цікавиться питаннями інтеракції між Церквою та політикою, богослов'ям та ідеологією.

На початку статті, відштовхуючись від ідей Карла Шмітта (1888–1985) та Деніела Белла (1919–2011), о. Кирило постулює тезу про те, що будь-яка «ідеологія – це секуляризоване втілення теології»³, з огляду на її здатність так само згуртовувати навколо себе маси людей, пропонувати їм цілісний концептуальний світогляд та ефективно впливати на їхнє поведіння внутрішньою силою ідеологічної міфології.

Дослідник акцентує увагу на постаті французького філософа, політика, економіста, який став автором поняття «ідеологія». Ним був Антуан Дестют де Трасі (1754–1836), котрий сконструював цей концепт в рамках своєї секулярної просвітницької теорії пізнання, де не відводилося жодного місця будь-яким відсилкам до релігійних стереотипів, «отже, – висновує автор статті, – ідеологія з самого початку була антирелігійною»⁴.

Далі о. Кирило простежує трансформацію, в результаті якої ідеологічне розуміння дійсності та історії перетворилося з обвинувача на обвинувачуваного, позаяк, за Карлом Марксом (1818–1883), інтерпретація світу виключно за допомогою ідей і без урахування економічних та соціальних чинників неминуче перетворюється на сфантазоване трактування, відірване від емпіричних реалій. В результаті ж, атакуючи ідеологічне розуміння світу, марксизм і сам перетворився на одну з класичних ідеологій модерної доби.

У другій частині статті «Кінець ідеологій?» о. Кирило аналізує феномен т. зв. кризи ідеологій 1950–1960-х років. До цієї девальвації ідеологічних концепцій, як вважає науковець, призвели трагічні наслідки тоталітарних учень XX століття та сплеск постмодерністського філософського дискурсу з його нищівною критикою будь-яких внутрішньо злагоджених, когерентних ідейних систем. Утім, як і у випадку з марксизмом, атаки на ідеології з боку постмодернізму лише перетворили його самого на ідеологічну систему, хай навіть зі строкатими й ледве узгоджуваними між собою складовими та радикальним релятивізмом, що слугував їй наріжним каменем.

³ Hovorun, "Ideology and Religion," 23.

⁴ Ibid., 24.

На думку о. Кирила, виключно негативістське ставлення до постмодерністського релятивізму в релігійній царині є не вповні справедливою редукцією, тоді як насправді він має здатність виконати очищувальну функцію: «Постмодерністський релятивізм є двояким. Хоча він може підважувати цілісність богословської доктрини, він також може допомогти їй позбутися атаків тоталітарних ідеологій. У своїй боротьбі за людські уми і душі тоталітаризми ХХ століття або атакували релігію, або загравали з нею. В обох випадках вони інфікували релігію ідеологіями. Постмодернізм має силу звільнити церкву від впливу тоталітарних доктрин. Певна річ, постмодернізм не може запропонувати церкві істину. Однак він допомагає церкві очистити власні джерела істини, не дозволяючи світським ідеям перетворюватися на богословські максими»⁵.

На цьому етапі варто зазначити, що цей мислительний хід о. Кирила є креативним та дерзновенним. Але як щодо імплементації цієї теоретичної тези у церковний прaxis? Як можна іронічно обіграти, у постмодерністський спосіб релятивізувати, наприклад, концепцію «російського світу»? Видається, що потенційне виведення цієї інфекції з тіла Церкви (інфільтрованої в нього ззовні чи породженої всередині Церкви – не принципово) потребує якраз її глибоко вивіреного, системного, раціонального демонтажу. Без її скрупульозного інтелектуального розтинання всі постмодерністські ігри виявляться лише черговими розвагами і «танцями з бубном», самовідданим вправлінням у безплідному теоретизуванні, що позбавлене переконливості та здатності остаточно інтелектуально «зняти» цю систему ідей з церковного порядку денного. Дякувати Богові, нинішня публіцистична та медійна активність архім. Кирила якраз і є прикладом не легковажного постмодерністського загравання з російською ідеологією, яка, за висловом В. Єрмоленка «прагне об'єднати комунізм з православ'ям, демократію з авторитаризмом, Європу з Азією»⁶, а взірцем глибокого раціонального (а тому переконливого) богословського аналізу цього монструозного ідейного утворення.

Важливим етапом у процесі розвитку ідеологій стала їх американська модифікація. В цьому соціально-політичному контексті бінарна опозиція між лібералізмом та консерватизмом стала калькою з двопартійної політичної системи США, яка характеризується протистоянням між Демократичною та Республіканською партіями.

⁵ Novorun, "Ideology and Religion," 25.

⁶ Володимир Єрмоленко, *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть*, вид. друге (К.: Дух і літера, 2020), 439.

Після стислого викладу засадничих ідеологічних принципів кожної з американських партій автор статті виходить на рівень узагальнень, ідентифікуючи Демократичну партію з відкритим, а Республіканську – із закритим етосом буття: «Відкрите (“ліберальне”) ставлення до людської природи та спільноти є інклюзивним, екстравертним та відцентровим. Воно прагне відкривати нові території та переконане, що відкрите там буде добрим. Закрите (“консервативне”) ставлення не так довіряє новому досвіду. Його головна мета — зберегти цілісність особистості та спільноти. У дилемі: або йти далі, ризикуючи втратити те, що маєш, або зберегти те, що маєш, не знаючи, що знаходиться за горизонтом, “консерватор” завжди обирає друге. Таким чином, лібералізм і консерватизм відображають два архетипні підходи до організації людських спільнот, які прослідковуються протягом століть людського мислення»⁷.

У підрозділі «Антропологічні джерела ідеологій» о. Кирило торкається питання про вкоріненість двох попередньо розглянутих ідеологічних установок у двох типах християнської антропології – песимістичної (августиніанської) та оптимістичної (томістської). Якщо блаж. Августин (†430) сприймав людську природу «як глибоко зіпсуту гріхом і радикально нездатну належним чином провадити свою діяльність», то Тома Аквінський (1225–1274) «вважав природу більш цілісною і здатною діяти відповідно до природних законів»⁸. Дослідник пов’язує ці дві святоотцівські антропологічні візії, відповідно, з сучасним консерватизмом та лібералізмом. Останній спирається на антропологію Аквіната, адже лібералізм визнає за людиною здатність послуговуватися власною раціональністю, діяти в межах законів природної сфери буття без надмірної уваги та опіки від держави, тоді як консерватизм угрунтований в антропології Августина, оскільки головним антропологічним засновком консервативної ідеології є твердження про тотальну ураженість людського єства, а тому жодна особистість онтологічно неспроможна самотужки скеровувати себе до блага без зовнішньої допомоги з боку патерналістської держави.

На противагу цим двом позиціям архім. Кирило пропонує поглянути на суттєво збалансованішу православну антропологію, якою вона сформульована у творах прп. Максима Сповідника (†662). Вчення цього мислителя про єство людини містить положення про те, що «гріх впливає не стільки на людську природу як таку, скільки на

⁷ Hovorun, “Ideology and Religion,” 27.

⁸ Ibid.

“гномічну” волю людини. “Гномічна” воля є функцією людського розуму (*nous*) і підвладна незнанню, сумнівам та протистоянню думок і оцінок. Таким чином, зіпсованість людської природи зосереджена в її вирішальній і вольовій частині, де мешкає свобода. Однак природа в цілому залишається добрим творінням Божим. Покладаючи відповідальність за здатність робити помилки на людську волю (не плутати зі свободою!), Максим unikнув крайнощів як оптимізму, так і песимізму щодо людської природи»⁹.

Важливо, що своєю витонченою антропологією прп. Максим, на думку автора статті, долає не лише полярні позиції Августина і Аквіната, а й вивищується над вододілом між подібними східнохристиянськими екстремами – монофізитством та несторіанством. Неможливо не наголосити, що цей стислий патристичний екскурс від знаного фахівця в цій царині є вкрай слушним, змістовним і переконливим.

Подальший вектор свого дослідження о. Кирило спрямовує на панорамний огляд поетапного розгортання історії (1) відбрунькування ідеології з тіла церковної теології, → (2) поступової емансипації й усамостійнення ідеологічного дискурсу та → (3) виникнення нових спроб з боку ідеології вплинути та навіть інфільтруватися всередину богословського вчення Церкви.

З перспективи сьогодення доволі цікаво поглянути на те, як у 2016 році дослідник оцінював ситуацію зі ступенем та формами заідеологізованості трьох тодішніх православних юрисдикцій України – УПЦ (традиційно асоційованої з МП), УПЦ КП та УАПЦ. Людині, давно і глибоко зануреній у перипетії українського церковного життя, буде нелегко знайти для себе в тексті цієї статті щось донині невідоме. Однак цікавою є теза автора про те, що реальна причина вже на той час тривалого антагонізму між церквами корінилася не в канонічній (як стверджували їх представники), а в ідеологічній площині.

Водночас невиправданим спрощенням було би стверджувати, що лінії міжюрисдикційних розмежувань повністю співпадали з ідеологічною дистинкцією між «консерваторами» (УПЦ) та «лібералами» (УПЦ КП та УАПЦ), як часто вважалося. Хоча такі стереотипні уявлення подеколи дійсно були наявні в той час, насправду вони не були адекватним відображенням реального стану справ. Ще цікавіше, що, згідно з

⁹ Hovorun, “Ideology and Religion,” 28.

о. Кирилом, не більшість парафіян УПЦ, а лише «політично активна меншість цієї церкви на всю потугу пропагує ідеї політичної єдності з Москвою, обстоює концепцію “російського світу” і навіть відновлення Радянського Союзу»¹⁰. Автор статті нагадує, що ідеологізація УПЦ певний час мала місце через наявність у ній галасливих прибічників т. зв. «політичного православ'я», яке, щоправда, було засуджене Собором єпископів у грудні 2007 року.

Влучними і справедливими є спостереження автора, згідно з якими в православному релігійному сегменті (особливо у Греції та РФ) приналежність ієрарха або священнослужителя до табору умовних «консерваторів» зазвичай автоматично наділяє його в очах пастви ореолом незаплямованої ортодоксальності, благонадійності, відданості та вірності Церкві. Натомість чимось заслужена або кимось необґрунтовано приписана йому слава богословського «ліберала» неминує робить із затаврованого церковного функціонера ледь не зятятого і не виправного єретика. В результаті, за о. Кирилом, є підстави стверджувати, що «ідеологія встановила в церкві нові критерії ортодоксії та ересі»¹¹.

У підсумковому підрозділі статті о. Кирило розмірковує про те, що ідеології неминує стереотипізувати істину. Себто вони спрощують і примітивізують її, силоміць «стягують» принципово незбагненну, раціонально несхоплювану істину з царини трансцендентного в сферу іманентних людських ідей, аби зробити її підхожою до людському розуму та підвладною йому. Насамкінець автор доходить висновку про ефемерність і завчасну приреченість на фіаско будь-яких намагань повністю видалити з Церкви ідеологічні метастази, оскільки сам цей намір, спрямований на отримання рафінованого богослов'я Церкви, неминує перетвориться на черговий ідеологічний проєкт: «Церква не може створити зону, вільну від ідеологій, але вона може роззброїти ідеології. Вона може створити рамки, в яких ідеології не завдаватимуть шкоди. Першим кроком до роззброєння ідеологій було б визнання того, що вони таки існують у церкві і що вони відрізняються від церкви як такої та від теології... Отже, ідеології мають бути розпізнані в церкві, а церква має визнати, що ототожнення з ними є небезпечним»¹².

¹⁰ Hovorun, “Ideology and Religion,” 31.

¹¹ Ibid., 32.

¹² Ibid., 33.

Ближче до завершення дозволимо собі проілюструвати, що зовсім не завжди нетерпимість до ідеологій XIX та XX століть є ознакою вкоріненості людини в архаїчних мислительних патернах. В якості прикладу того, наскільки відкритість до модерної культури в цілому може поєднуватися із закритістю до модерних ідеологій, варто звернути увагу на постать протоієрея Олександра Шмемана (1921–1983). Сприйманий багатьма як взірець богословського лібералізму за свою любов до біографій сучасних йому мислителів, до літератури, музики та навіть спорту, він одночасно був радикальним антагоністом по відношенню до будь-яких ідеологічних побудов. У своїх знаменитих «Щоденниках» він писав, що «ідеологія – це завжди ідолопоклонство, і тому будь-яка ідеологія є злом, що породжує лиходіїв»¹³. Далі у своїх нотатках він деталізує своє ставлення до ідеології, називаючи її «християнством, що відірвалося від Христа», «запереченням теперішнього в ім'я майбутнього», «“інструменталізацією” людини» та «решіткою абстрактних істин, накинутих на світ і на життя»¹⁴. Отця Олександра аж ніяк не можна запідозрити в зашореному й заскнілому традиціоналізмі, але, як бачимо, такому феномену модерної інтелектуальної культури як ідеології він не відводив жодного куточка в своєму світогляді.

Секулярні історичні витоки ідеологій красномовно свідчать про те, що будь-яка ідеологізація Церкви, будь-яка спроба звести церковну керигму до проголошення певних ідеологічних конструктів, будь-яке намагання обґрунтувати, що християнин буцімто повинен бути імперіалістом або демократом, консерватором або лібералом, неомарксистом або націоналістом – це груба помилка, це в корені хибне розуміння Церкви та її місії в світі, котре не може бути виправдане ні з історичної, ні зі змістовної точки зору.

Наостанок зазначимо: якщо не акцентувати увагу на декількох несуттєвих вищенаведених ремарках та питаннях, то слід без будь-яких вагань визнати очевидне: стаття архімандрита Кирила Говоруна «Ідеологія та релігія» – це ледь не взірцевий приклад того, наскільки важливими при написанні будь-якого наукового дослідження є чіткість формулювань, структурованість думки, переконливість аргументів, обґрунтованість висновків, а також відсутність невиправданих стилістичних прикрашань тексту.

¹³ Прот. Александр Шмеман, *Дневники. 1973–1983*, 3-е изд. (М.: Русский путь, 2009), 125.

¹⁴ Там само, 192.

Лишається також побажати всім читачам цього огляду не просто ознайомитися, а доглибно дослідити чотири книги о. Кирила. Йдеться про невеликий збірник лекцій «Українська публічна теологія»¹⁵, а також ґрунтовні академічні дослідження «Мета-еклезіологія»¹⁶, «Риштовання Церкви»¹⁷ та «Політичне православ'я»¹⁸. Крім того, детальний відеоогляд останніх трьох книг доступний для перегляду на YouTube-каналі автора цієї рецензії¹⁹. Неабияку цінність має й планомірно, усебічно та якісно здійснювана активність о. Кирила Говоруна, спрямована на деконструкцію концепції «російського світу», а також його незмінно стримані, виважені, незаангажовані та інтелектуально чесні оцінки щодо нинішньої ситуації в УПЦ, ПЦУ та непростих взаємин між православними юрисдикціями України.

¹⁵ Архімандрит Кирило (Говорун), *Українська публічна теологія*, вид. друге (К.: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, Дух і літера, 2017).

¹⁶ Архімандрит Кирило (Говорун), *Мета-еклезіологія: хроніки самоусвідомлення Церкви* (К.: Дух і літера, 2018). Оригінальне видання англійською: Cyril Novorun, *Meta-Ecclesiology: Chronicles on Church Awareness* (New York, NY: Palgrave Macmillan, 2015).

¹⁷ Архімандрит Кирило (Говорун), *Риштовання Церкви: вб́ик постструктуральної еклезіології* (К.: Дух і літера, 2019). Оригінальне видання англійською: Cyril Novorun, *Scaffolds of the Church: Towards Poststructural Ecclesiology* (Eugene, OR: Cascade Books, 2017).

¹⁸ Архімандрит Кирило (Говорун), *Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву* (К.: Дух і літера, 2019). Оригінальне видання англійською: Cyril Novorun, *Political Orthodoxies: The Unorthodoxies of the Church Coerced* (Minneapolis, MN: Fortress Press, 2018).

¹⁹ URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLPHrxVyiUCvZ8uouaOHd517BKPmW_JKg